

*Xəlilov Mübariz**AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

ALBAN HƏVARI KİLSƏSİNİN FƏALİYYƏTİ QAFQAZ ALBANİYASININ ŞİMAL HÜDUDLARINDAN KƏNARDA (IV–VII ƏSRLƏR)

Hələ katolikos Qriqorisin vaxtından “xaçın ilahi qüvvəsi ilə düşmən üzünə qarıları bağlamağa və düşmənlərin istilalarına son qoymağa” (düşmənlər – köçərilər) çalışırdılar [Каганкатваци, 1861, II, 25]. Alban rəvayətlərinə görə, xristianlığın təbliği üzrə ilk fəaliyyət Çolada (şimal-şərqi Albaniya), maskutların arasında həvari Faddeyin şagirdi Yelisey tərəfindən həyata keçirilmişdir [Каганкатваци, 1861, I, 6]. Əslində isə, Yelisey Çolada xristianlığı yayarkən orada hələ maskutlar yox idilər.

Tarixşünaslıqda Albaniya və İberiya kilsələrinin rəhbəri Qriqorisin 337-ci ildə maskutların ölkəsinə səfəri [Каганкатваци, 1861, I, 14] onun bu ölkəni ilk ziyarəti hesab edilir. Ancaq tədqiqatçılar “Albanların tarixi” əsərində Amaras yaxınlığında dağlarda yaşaya-yaşaya xristian icmasının digər 3870 üzvü ilə birlikdə Qriqorisdən dərs alan (həmin icma 337-ci ilin avqust ayında digər Maskut çarı Sanesan tərəfindən Ermənistana yürüş zamanı qətl edilmişdir) müqəddəslər – Moisey, Daniyel və İlya haqqında verilən məlumatlara lazımı diqqət göstərmirlər [Каганкатваци, 1861, II, 5]. Halbuki maskutlar və onların çarı 337-ci ildə Qriqorisə qulaq asarkən “onun təbliğatını böyük sevinclə qəbul edirdilər. **Artıq neçənci dəfə idi ki, Allahın kəlamlarına inanırdılar**” [Каганкатваци, 1861, I, 14]. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, faciə ilə nəticələnən ikinci cəhdindən fərqli olaraq, Qriqorisin birinci cəhdi uğurla nəticələnmişdi. İlk səfərini başa vurub Qafqaz Albaniyasına qayıdarkən o, xristian təlimini öyrətmək üçün özü ilə üç maskut şahzadəsini də gətirmişdi. Sonra maskutların yeni çarı Sanesan xristian icmasını qətl edərək şahzadələri də öldürdü. Ancaq Sanesan öz ölkəsində xristianlığın kökünü kəsməyə müvəffəq olmadı. Alban Həvari kilsəsinin

Çoladakı iqamətgahında olan katolikoslar arasında IV əsrin sonunda maskutlar ölkəsində olmuş hun yepiskosapet (arxiyepiskop) İunanın da adı çəkilir [Каганкатваци, 1861, I, 19, III, 231]. Ancaq maskutların Dağıstanın cənub-qərbində (Palasa–sirt, Kuxmazkunt, Aşağı Stal–qazmalar və s.) və Azərbaycanın şərqi (Quxuroba, Hicanoba, Hucbala, Sandıqtəpə) aşkar edilmiş qəbir abidələrinin tədqiqi göstərir ki, onların arasında xristianlıq geniş yayılmamışdı. Ayrı-ayrı dövrlərdə yalnız çar ailəsinin üzvləri və onların yaxınları xristianlığı qəbul edirdilər.

V əsrdə əlamətdar hadisə baş verdi. Bu dəfə hunlar növbəti yürüşləri zamanı Qafqaz Albaniyasının ərazisində xristianlığı qəbul etdilər [Каганкатваци, 1861, I, 29–30]. Bu, “Maştosdan bir qədər sonra” baş verdi [Каганкатваци, 1861, I, 28]. M.Maştosun 440-cı ildə öldüyünü nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, hunlar Dərbənddən 440-cı ildən sonra keçmişlər. Hunların, eyni zamanda Qafqaz Albaniyasına, İberiyaya zərər vurduğu yeganə yürüş 452-ci ildə baş vermişdir. Bu barədə Yegişe də (V əsr) məlumat verir. İndiyə qədər həmin yürüşün ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən göstərilən tarixləri arasında 452-ci il yoxdur [Джафаров, 1985, c. 54–60] və tədqiqatçılar hətta belə bir məlumatı nəzərdən qaçırmırlar ki, 452-ci il M.Maştosun ölümünə ən yaxın tarixdir. Yegişenin verdiyi məlumatla “Albanların tarixi”ni tutuşdurduqda hər iki mənbədə eyni hadisədən bəhs edildiyinə dair heç bir şübhə qalmır. Özünə xristian mənşəli Teofil adını götürmüş hun sərkərdəsi, onun oğulları Moisey və Aneroq, eləcə də Teofilin başçılıq etdiyi hun ordusunun üçdə bir hissəsi Hun çarının əmri ilə qətl edilmişdir [Каганкатваци, 1861, I, 30]. Başqa sözlə, Zaqafqazıyanı tərk edən hunlar arasında köçəri-xristian olmamışdır.

Bununla belə, Qafqaz Albaniyasına aid bəzi qəbir abidələrində aparılan tədqiqatlar sonralar albanların arasında ayrı-ayrı köçəri tayfaların nümayəndələrinin də yaşadığını söyləməyə əsas verir. Mingəçevirdə aşkar edilmiş katakombalarda xristian adətlərinə uyğun dəfn edilmiş cəsədlər, bu abidələrin divarlarında isə xaç təsvirləri təsbit edilmişdir. Bəzi skeletlərin üzərində sarı saplarla bərabərtərəfli xaç naxışı tikilmiş paltar qalıqları tapılmışdır [Геюшев, 1984, с. 62–63]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, katakomba divarında xaç təsvirlərinə Nalçik yaxınlığındakı Pesçanka və Şimali Dağıstanda Yuxarı Çiryurt qəbir abidələrində də rast gəlinir [Гмыря, 1986, с.101].

Qəbələdəki xristian qəbir abidələrində aşkar edilmiş bir sıra skeletlərin kəlləsinin süni deformasiyası və Baladzorinin (IX əsr) verdiyi məlumat onu göstərir ki, həmin dəfn yerləri Qafqaz Albaniyası ərazisində məskən salmış şimal köçərilərinə məxsus olub. Kişdəki xristian məbəbindəki qəbirdə aşkar edilmiş insan kəlləsinin süni deformasiyası buna dəlalət edir ki, Qafqaz Albaniyasının xristian köçəriləri arasında kilsəyə xidmətdə fərqlənmiş şəxslər də olmuşdur.

VI əsrdə Alban Həvari kilsəsi diqqətini artıq şimala yönəlmişdir. Burada, Albaniya sərhədinə yaxın ərazidə çoxsaylı köçəri tayfalar yaşayırdılar. Şimali köçəri tayfalar arasında xristianlığı təbliğ edən ilk missioner yepiskop Kardost olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar Kardostun hunların yaşadığı ərazilərə 515, bəziləri isə 537-ci ildə gəldiyini vurğulasalar da [Артамонов, 1962, с. 93; Джафаров, 1985, с. 86–87], bu illər tarixlər salnaməsini 555-ci ildə tamamlamış suriyalı müəllif Zəkəriya Ritorun qeyd etdiyi hadisələrin xronologiyasına uyğun gəlmir [Путешественники об Азербайджане, Т.І, 1961, с.19–21]. Zəkəriya Ritor Kardostun fəaliyyətindən bəhs edərkən iki suriyalının sözlərini misal gətirir. Bu suriyalılar 503-cü ildə Sasani qoşunları tərəfindən əsir götürülmüşdülər. İrənlilər bir müddət sonra onları hunlara satmışlar. Onlar 34 il hunların arasında qalmış, öz vətənlərinə 555-ci ildə qayıda bilməmişlər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, suriyalıları hunlara 521-ci ildə satmışlar. Həmin vaxt Aran yepiskopu Kardost hunların ölkəsinə, əsirlərin yanına gəlir və burada 522-ci ildə Bizans imperatorunun elçisi Probosla görüşür. Beləliklə, Kardost qətiyyətlə 515-ci ildə hunların ölkəsinə səfər edə bilməzdi, çünki həmin vaxt xristian əsirlər (Kardost bu səfərə onlara görə çıxmışdı) hələ orada yox idilər. 537-ci

il də dəqiq tarix deyil, çünki Kardostla Probosun görüşü həmin il baş tutmamışdır (Probosun elçi kimi səfərinin 522-ci ildə baş verdiyi dəqiq məlumdur).

Hunların ölkəsinə gəldikdən 7 il sonra Kardost orada "hun dilində Müqəddəs Kitabı buraxmışdır". Bu hadisə 528-ci ildə baş vermişdir. Kardost hunlar arasında 14 il yaşamışdır. Bu da o deməkdir ki, Kardostun missiyası 535-ci ildə başa çatmışdır. M.İ. Artamonovun rəyinə görə, hun çarı Qrodun (Qordun) 528-ci ildə Konstantinopolda xaç suyuna salınmasını da Kardost təşkil edə bilirdi [Артамонов, 1962, с. 94]. Qrod tərəfindən xristianlığın qəbul edildiyi və Kardostun hun dilində "Müqəddəs Kitabı" buraxdığı tarix üst-üstə düşdüyündən Qrodun (Qordun) Bibliyanı öz dilində oxuya biləcəyi ehtimalını istisna etmək olmaz.

"Kardost" adının etimologiyası müəyyən maraqlı doğurur. Zəkəriya Ritorun verdiyi məlumata əsasən, "Kardost" – "Allah tərəfindən dəvət edilmiş" mənasına gəlir [Путешественники об Азербайджане, Т.І, 1961, с. 20]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, kassit dilində *kari/a*, elam dilində *kuri*, lullubi dilində *kiurum* (burada *um* akkad dilinə məxsus şəkilçidir) "Allah" mənasına gəlir. Belə görünür ki, aralıq yepiskopun adının birinci hissəsi yuxarıda göstərilən leksemlərlə eyni mənşəyə malikdir. Bu söz qrupuna Şimali Dağıstan hunlarının tanrılarından biri Kuarın da adını daxil etmək olar [Каганкатвацци, 1861, II, 40]. Albaniya Həvari kilsəsinə mənsub olan din xadimlərinin köçərilər arasında missionerlik fəaliyyətinin son mərhələsi yepiskop İsrailin adı ilə bağlıdır. Hələ 681-ci ildə Albaniya katolikosu Yeliazar (İliazar) hun çarı Alp-İlitverlə sülh danışıqlarının gedişində yepiskop İsrailin missiyası üçün zəmin hazırlamışdı. Yeliazar "çoxlu ilahi kəlamlar söylədi, onu Allahın qəzəbi ilə qorxutdu və Allahı ona sevdirdi" [Каганкатвацци, 1861, II, 36]. Yepiskop İsrail müasir Şimali Dağıstanın ərazisində məskunlaşmış hunlar arasında xristianlığı 682-ci ildə təbliğ etməyə başlamışdır. Hunları bütpərəst ideologiyanın təsirindən azad etmək üçün İsrail bəzən zor gücü ilə həyata keçirilən üsullara da əl atmalı olurdu. O, Avropada ilk autodafələrin (autodafe – bidətçilikdə təqsirləndirilən şəxslərin və ya onların əsərlərinin tonqalda yandırılması) keçirildiyi tarixdən altı əsr əvvəl bəzi hun kahinlərinin tonqalda yandırılmasını təşkil etmişdir [Каганкатвацци, 1861, II, 41]. İsrail hunların ölkəsində kilsə tikmişdir [Каганкатвацци, 1861, II, 41].

XX əsrin 70-80-ci illərində Şimali Dağıstandakı Yuxarı Çiryurt qəbir abidəsinin yaxınlığında aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində dörd kilsənin qalıqlarını aşkar etmək mümkün olmuşdur. Tədqiqatçılar bu kilsələrin yaranmasını İsrailin missiyası ilə əlaqələndirirlər [Магомедов, 1983, с.167; Магомедов, 1986, с.109–122; Плетнева, 1986, с. 33]. Yuxarı Çiryurt kilsələri forma və konstruksiya baxımından Zaqafqaziya, o cümlədən Qafqaz Albaniyası kilsələrinin sadələşdirilmiş variantıdır [Магомедов, 1983, с.168–169]. Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrində Yuxarı Çiryurt kilsələrindəki xaçların inkrustasiya üçün nəzərdə tutulmuş xarakterik halqalı burumlara prototiplər də aşkar edilmişdir [Магомедов, 1983, с.169]. Qazıntılar zamanı aşkar edilən və kilsənin postamenti üzərində quraşdırılmış daş dirək də Zaqafqaziyanın xristian ənənələri ilə əlaqəlidir [Магомедов, 1983, с.169–170].

Güman etmək olar ki, yepiskop İsrail 682-ci ildən sonra da şimal köçəriləri arasında missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Hələ Albaniya hökm-

darı Varaz-Trdatın və Albaniya katolikosu Yeliazarın hun knyazı Alp-İlitverə məktubunda, "imkan olduqda hunların yanına gedib-gələ bilməsi üçün" ona şərait yaratmaq vədi verilirdi [Каганкатвацци, 1861, II, 45]. Sonra İsrail könüllü olaraq yanına getməyə razılıq verdi [Каганкатвацци, 1861, II, 45]. Bu hadisələrdən 20 il sonra yepiskop İsrailin adı 702–705-ci illərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar yenə çəkilir. Onun haqqında möcüzələr yaradan, xəzərlərin və hunların bir çox ölkəsini xaçpərəstliyə döndərən yepiskop kimi bəhs edilir [Каганкатвацци, 1861, III, 3]. Bu isə o deməkdir ki, yepiskop İsrail fəaliyyətini hunlarla məhdudlaşdırmamış, sonralar xəzərlər arasında da xristianlığı yaymaqla məşğul olmuşdur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, VIII əsrdə Qot yeparxiyasının tərkibinə daxil edilən Onoqur və Hun yeparxiyaları, müvafiq olaraq, Kardost və İsrailin səyləri nəticəsində xristianlığı qəbul edən hunlar üçün təşkil olunmuşdur [Артамонов, 1962, с. 158, 258–259].

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И. Нагорный Карабах: история, события. Баку, 1989
2. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992
3. Аполлодор. О земле // Вестник древней истории, 1947, №3, с. 305
4. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, Издательство Государственного Эрмитажа, 1962, 523 с.
5. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991
6. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1984, 192 с.
7. Гмыря Л.Б. Языческие культы у гуннов Северо-Восточного Кавказа // Обряды и культы древнего и средневекового населения Дагестана: сборник статей. Махачкала, 1986, с. 90–108
8. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку, «Элм», 1985, 124 с.
9. История агван Моисея Каганкатваци, писателя X века. Санкт Петербург, 1861
10. История Азербайджана. Баку, «Элм», 1995
11. История армянского народа. Ереван, 1980
12. Ковалевская В.Б. Конь и всадник. М., 1977
13. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, 1947, №4, примеч.10, с. 233
14. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. Москва, «Наука», 1983, 294 с.
15. Магомедов М.Г. Новые раннесредневековые культовые памятники в Приморском Дагестане // Обряды и культы древнего и средневекового населения Дагестана: сборник статей. Махачкала, 1986, с. 109–122
16. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1986
17. Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). М., 1959
18. Плетнева С.А. Хазары. Москва, «Наука», 1986, 88 с.
19. Полибий. История // Вестник древней истории, 1947, №3, с. 299–302
20. Путешественники об Азербайджане. Том I. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1961. 499 с.
21. Страбон. География. Ленинград, 1964
22. Халилов М. Знал ли Страбон об Арцахе / «Tarix», 7 mart 1991 (Azərbaycan dilində)
23. Ямпольский З.И. К изучению древнеазербайджанского города Юнана / Материалы и исследования по археологии СССР, выпуск №67, М.-Л., 1959, с. 366–369